

De Autocratische Democratie

---

*Een nadere beschouwing van Historisme als
ideologie*

Hollestelle, J. (Jesse)

4015800

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding	4
Theorieën over nationale identiteitsvorming	10
Analyse van <i>Die Idee der Staatsräson</i>	11
<i>Historisme als ideologie</i> opnieuw beschouwd	13
Conclusie	19
Literatuurlijst	21

Samenvatting:

Aan de hand van een studie naar het werk van de Duitse historicus Friedrich Meinecke betoogt de Nederlandse historicus Maarten Brands dat het historisme, de geschiedsopvatting van Meinecke. Een conservatieve ideologie was. Twee kenmerkende noties voor deze ideologie waren, aldus Brands, ten eerste een afkeer van democratische waarden, zoals volkssoevereiniteit en gelijkheid van iedere burger in de samenleving, en ten tweedede afwezigheid van normatieve oordelen ten aanzien van de geschiedenis en de huidige maatschappij. Deze twee elementen maakten, volgens Brands, het mogelijk dat het nazisme in Duitsland aan de macht kon komen. Deze conclusie is veel bekritiseerd in het historiografisch debat rondom Meinecke. In dit essay zal ik betogen dat de conclusie die Brands trekt correct is. Dat zal ik doen door te kijken naar de nationale identiteit op individueel en staatsniveau, zoals deze blijkt uit Meineckes boek *Die Idee der Staatsräson*. Aan de hand van deze twee identiteiten zal onderzoeken of de drie kernwaarden van liberaal burgerschap – vrijheid, gelijkheid op democratische grond en zelfdeterminatie – aanwezig zijn in Meineckes staatsopvatting. Een staat is immers pas daadwerkelijk een democratie, indien een individuen vrij en gelijkwaardig kunnen handelen.

Inleiding

De Nederlandse historicus Maarten Brands deed in zijn boek *Historisme als Ideologie* uit 1965 onderzoek naar het werk van de Duitse historicus Friedrich Meinecke. Hij betoogde dat de geschiedopvatting van Meinecke in de kern een conservatieve ideologie bevatte.¹ De historicistische geschiedopvatting veronderstelt dat de geschiedenis is verlopen als een dynamisch proces, dat continu aan verandering onderhevig is.² Brands voegt daaraan toe dat historisten in hun benadering met name de nadruk leggen op 'het worden, de traditie, de continuë [en] de ononderbroken ontwikkeling.'³ Om recht te doen aan dit proces beschreven historisten 'de eigenheid van elke gebeurtenis': iedere historische ontwikkeling werd beschreven als een uniek proces.⁴ Hiermee zetten zij zich af tegen historici die algemeenheden in de geschiedenis probeerden aan te tonen en de geschiedenis schematisch probeerden uiteen te zetten.⁵ Brands stelt dat, vanwege de nadruk op het unieke in de historicistische geschiedopvatting, historisten het nalieten om kritisch te zijn ten aanzien van historische ontwikkelingen.⁶ Sommige historische processen zijn, volgens Brands, verkeerd en het is de taak van de historicus deze processen te veroordelen.⁷ Hij benadrukte continu dat de geschiedenis een geheel was van unieke en individueel van elkaar losstaande processen en zo werd, iedere vorm van normativiteit vermeden. Er was geen enkele morele maatstaf waar de geschiedenis op beoordeeld werd.⁸ Vanwege het ontbreken van normativiteit maakte het historisme zich volgens Brands schuldig aan nihilisme, of waardenrelativisme.⁹ Vanuit deze waardenrelativistische houding kon het nationaalsocialisme zich zonder morele veroordeling in Duitsland ontwikkelen, met de tegenwoordig alom bekende uitkomsten als gevolg.

De positie van Brands ten aanzien van Meinecke en het historisme valt binnen de tendens die vanaf de jaren '50 zichtbaar is binnen de Nederlandse historiografie.¹⁰ Er ontstond kritiek op de 'objectiviteit' van het historisme. Een historicus kon niet ontkennen dat in de interpretatie van historische bronnen een vorm van subjectivisme schuil ging. Het vak moest worden omgevormd naar een discipline die het verleden zou beoordelen in plaats van proberen het verloop van het verleden zo onpartijdig mogelijk op papier te zetten.¹¹ Brands neemt in dit debat de meest uitgesproken positie in: het historisme stond gelijk aan een politieke ideologie. Een historicus moest zichzelf bewustzijn van zijn of haar politieke positie en vanuit die positie de geschiedenis benaderen. Zo zou een historicus kunnen bijdragen aan de politieke *Bildung* van de bevolking.¹² De positie van Brands is niet onomstreden. De Nederlandse historicus Hermann von der Dunk betoogde dat Brands' kritische houding ten aanzien van de geschiedenis niet realistisch was. Een veroordelende houding ten aanzien van de maatschappelijke ontwikkelingen in het Duitse interbellum was niet moeilijk aan te

---

¹ Maarten Brands, *Historisme als ideologie: het 'anti-normatieve' en 'onpolitieke' element in de Duitse geschiedwetenschap* (Assen 1965), 9.

² Jo Tollebeek, 'Het Duitse debat: geschiedenis rond 1900', in: Herman Beliën en Gert Jan van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw: discussie zonder eind* (Amsterdam 1996) 15-40, aldaar: 20.

³ Brands, *Historisme als ideologie*, 75.

⁴ Jo Tollebeek, 'Het Duitse debat', 20.

⁵ Ibidem.

⁶ Brands, *Historisme als ideologie*, 56.

⁷ Ibidem, 3, 250.

⁸ Ibidem, 56.

⁹ Ibidem, 230.

¹⁰ Herman Paul, *Het moeras van de geschiedenis: Nederlandse debatten over historisme* (Amsterdam 2012) 213.

¹¹ Ibidem, 221-222.

¹² Ibidem, 229.

nemen. Het is echter een stuk lastiger om een kritische en non-conformistische houding aan te nemen ten aanzien van de maatschappelijke ontwikkelingen in de tijd van een historicus zelf.¹³

Meer recent is de afwijzing van Nederlandse historicus Reinbert Krol van de positie van Brands. Hij stelt dat de gelijkschakeling van het historisme met de conservatieve ideologie te finalistisch is gedacht.¹⁴ Met name het idee van Meinecke als 'wegbereider' van het nazisme wijst hij van de hand. Het argument dat Krol daarvoor aandraagt is dat het historisme op een te eenzijdige, politieke manier door Brands wordt geïnterpreteerd.¹⁵ De afwijzing van Brands geschiedopvatting zal ik in dit essay als een gegeven beschouwen en ik zal daar verder niet over uitwijden. Op Brands argument dat de politieke houding van Meinecke, dat alsmede gevormd werd door het historisme, 'conservatief' was en in zekere zin een 'wegbereider' was van het naziregime, wil ik wel nader in gaan. Het lijkt mij plausibel dat een 'conservatieve' staatsopvatting de vorming van een daadwerkelijke democratie bemoeilijkt. Brands merkt op dat de staat het belangrijkste onderzoeksobject was binnen het historisme.¹⁶ Duitsland was voor de Eerste Wereldoorlog een rijk zonder een democratische traditie. Vanuit de historistische geschiedopvatting werd dit gebrek verklaard door de nadruk te leggen op de unieke ontwikkeling van Duitsland. Daarbij werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de ontwikkeling van Duitsland en andere, democratisch landen, bijvoorbeeld Frankrijk. In de beschrijving van de ontwikkeling van de Duitse staat moeten historisten mijns inziens vast hebben gehouden een specifieke typering van de Duitse staatsidentiteit. Daarmee bedoel ik dat voor historisten de door hen veronderstelde Duitse staatsidentiteit samen moest hangen met een autocratische samenleving. Na de Eerste Wereldoorlog werd Duitsland een parlementaire democratie, welke na 24 jaar werd opgeheven om plaats te maken voor een nationaalsocialistische dictatuur. Omdat voor de Eerste Wereldoorlog de Duitse staat getypeerd werd als in een in de kern autocratische staat, lijkt het mij zeer aannemelijk dat deze staatsopvatting nog steeds zijn doorwerking had in het denken over Duitsland als democratische staat. Daarom wil ik in dit essay onderzoeken in hoeverre Brands conclusie dat het historisme in de kern conservatief ideologisch van aard was en had geleid tot het antidemocratisch staatsbestuur onder leiding van Adolf Hitler, te onderbouwen is met een analyse van de identiteit van de Duitse burger en de nationale Duitse staatsidentiteit, zoals deze blijkt uit Friedrich Meineckes boek *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (1924). Om mijn keuze voor dit specifieke werk van Meinecke te onderbouwen wil ik eerst uiteenzetten in welke context *Die Idee der Staatsräson* tot stand is gekomen. Dat wil zeggen ten tijde van welke maatschappelijke ontwikkelingen werd dit boek geschreven en op welk politiek filosofisch debat bouwt het werkt voort.

Na de Eerste Wereldoorlog hield het Duitse keizerrijk op te bestaan: Duitsland was een republiek geworden. Het politieke leven in de nieuwe republiek had te kampen met verharding: paramilitaire organisaties, de *Freikorpsen*, schoten als paddenstoelen uit de grond, de voormalig frontsoldaten ondervonden veel moeilijkheden in hun terugkeer naar de burgerlijke samenleving en de economische middenklasse werd gedwongen het grootste gedeelte van de economische nasleep voor hun rekening te nemen. Deze groep werd het hardst getroffen door de ontstane inflatie, hoge belastingdruk en grote staatsschuld waar na de Vrede van Versailles ook nog de herstelbetalingen bijkwamen.¹⁷ Deze omstandigheden veroorzaakten wantrouwen vanuit de Duitse bevolking tegenover de Weimarrepubliek. De oorlog had het politieke landschap volledig versplinderd. Binnen

---

¹³ Herman Paul, *Het moeras van de geschiedenis*, 232.

¹⁴ Reinbert Krol, *Het geweten van Duitsland: Friedrich Meinecke als pleitbezorger van het Duitse historisme* (Groningen 2013) 22.

¹⁵ Krol, *Het geweten van Duitsland*, 23.

¹⁶ Brands, *Historisme als ideologie*, 77.

¹⁷ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland: 1800-heden* (Amsterdam 2005) 256.

het parlement was de politieke verdeeldheid goed zichtbaar. Enerzijds waren er nu de conservatieve, monarchistische en extreemlinks en –rechtse partijen, die in het te vormen Duitsland een autoritaire staat zagen. Anderzijds waren er republikeinen die Duitsland wilden vormen tot een constitutionele rechtsstaat.¹⁸ Deze wirwar aan politieke opvattingen over hoe Duitsland vormgegeven moest worden voorkwam het ontstaan van een eenduidige nationale identiteit.¹⁹

Een toonaangevende partij aan republikeinse kant was de *Deutsche Demokratische Partei*, een partij waarbij veel grote namen van de Duitse intelligentsia zich hadden aangesloten, waaronder Friedrich Meinecke.²⁰ Zij presenteerden zichzelf als de partij die boven het partijstelsel stond, het klassenstelsel oversteeg en slechts handelde in het belang van de staat.²¹ De partij werd in november 1918 opgericht met als doel het verenigen van alle burgers die zich bewust waren van het feit dat Duitsland in politiek opzicht veranderd was. Deelname aan de partij zou de kans op samenwerking tussen de verschillende klassen vergroten. De partij benadrukte het belang van het slaan van een brug tussen het proletariaat en de bourgeoisie.²² In hun eerste partijprogramma riep de partij op tot de oprichting van een Duitse republiek, waaraan ten grondslag lag: gelijkheid voor de wet, vrijheid van religie, scheiding van kerk en staat, zekere mate van *laisser-faire* economisch beleid en aandacht voor het belang van de staat.²³

De Amerikaanse historicus Robert A. Pois merkte in zijn artikel 'The Bourgeois Democrats of Weimar Germany' op dat de *Deutsche Demokratische Partei* voornamelijk bestond uit leden die voor de oorlog lid waren geweest van de *Fortschrittliche Volkspartei*, een links-liberale partij, welke het behoud van de staat als de belangrijkste taak zag van haar burgers.²⁴ In het denken over de staat stond bij de Duitse liberalen de synthese tussen *Kultur* en *Macht* centraal.²⁵ Deze twee concepten uitten zich respectievelijk in een *Kulturnation* en een *Staatsnation*.²⁶ Met een *Kulturnation* wordt, in de interpretatie van Friedrich Meinecke, een vereniging van een individuele en een collectieve identiteit verondersteld.²⁷ Bijvoorbeeld vereniging van de persoonlijke identiteit van een individu, woonachtig in Duitsland, met de collectieve identiteit van het 'Duitser' zijn. Dit idee is ontleend aan het *Bildungsideaal* van Wilhelm von Humboldt. *Bildung* veronderstelt het proces van de vorming van een individuele persoonlijkheid.²⁸ Een individu kan dit bereiken door middel van educatie, waarin hij of zij leert om zichzelf in harmonie te brengen met de 'geest van de mensheid'.²⁹ Wat de geest van de mensheid precies is, laat Humboldt in het ongewisse. De term *Geist* wordt in de 18^e en 19^e eeuwse Duitse literatuur voor verschillende concepten gebruikt, maar in dit paper interpreteer ik de term vanuit een Hegeliaanse opvatting. Dat wil zeggen *Geist* als een overkoepelend concept of idee,

---

¹⁸ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 253.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Hugo Frey en Stefan Jordan, 'Inside-Out: The Purposes of Form in Friedrich Meinecke's and Robert Aron's Explanations of National Disaster', in: Stefan Berger en Chris Lorenz (red.), *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe* (New York 2010), 282-297, aldaar: 283.

²¹ Robert A. Pois, 'The Bourgeois Democrats of Weimar Germany', *Transactions of the American Philosophical Society* 66 (1976) 4, 1-177, aldaar: 5-6.

²² Pois, 'The Bourgeois Democrats of Weimar Germany', 17.

²³ Ibidem, 16.

²⁴ Ibidem; Boterman, *Moderne Geschiedenis van Duitsland*, 175.

²⁵ Pois, 'The Bourgeois Democrats of Weimar Germany', 8.

²⁶ Krol, *Het geweten van Duitsland*, 40.

²⁷ Friedrich Meinecke, *Cosmopolitanism and the National State* (Princeton 1970), 11.

²⁸ Krol, *Het geweten van Duitsland*, 44.

²⁹ P. Siljander, A. Kivelä, A. Sutinen (red.), *Theories of Bildung and Growth : Connections and Controversies Between Continental Educational Thinking and American Pragmatism* (Boston 2012) 110, 113.

naar wiens verwezenlijking ieder onderdeel van de *Geist* streeft. *Geist* is daarmee het einddoel van ieder onderdeel van de *Geist*, omdat het de ideale verwezenlijking is van het desbetreffende onderdeel. Oftewel, door middel van *Bildung* kan een persoon zijn individuele persoonlijkheid in overeenstemming brengen met hetgeen dat besloten ligt in het einddoel van de mens, namelijk de geest van de mensheid. De persoonlijke identiteit, die van een individu, wordt in overeenstemming gebracht met die van een collectieve identiteit, die van de mensheid. Een staat is volgens Humboldt een individu met haar eigen *Geist*.³⁰ Zodoende ontwikkelt de staat zich tevens naar de verwezenlijking van de idee besloten in haar *Geist*.

Tegenover de *Kulturnation* staat de *Staatsnation*, de vorm van een staat zoals deze aanwezig is in de wereld zoals wij die waarnemen: een stuk grond met een grens eromheen, dat is ontstaan uit een gemeenschap met een gedeelde politieke geschiedenis.³¹ *Macht* en *Kultur* staan dus tegenover elkaar als enerzijds ontstaan uit praktische of pragmatische overwegingen, en anderzijds ontstaan uit de verwezenlijking van de idee ontsprongen uit de *Geist*. Aan het eind van de negentiende eeuw proberen Duitse intellectuelen deze twee begrippen met elkaar te verenigen ten behoeve van het jonge Duitse keizerrijk.³² Het verenigde Duitsland moest, om recht te doen aan haar nationale potentie, zichzelf ontwikkelen tot wereldmacht.³³ Vanaf 1890 werd daardoor vanuit de Duitse intelligentsia sterkt gepleit voor het voeren van een imperialistische politiek.³⁴ Een vereiste voor deze kracht is mobilisatie van de massa, van het volk, ten behoeve van de Duitse staat.³⁵ De collectieve identiteit, *Kultur*, die het Duitse volk elkaar verbond, moest in dienst worden gesteld van de staat, van de *Macht*. Indien dit gebeurde zou de Duitse staat floreren.

De persoon die deze vereniging van de *Kulturnation* en *Machtsnation* heeft gemunt was Friedrich Meinecke. In 1862 werd hij geboren in de Pruisische plaats Salzwedel en stierf in 1954 in het West-Duitse deel van Berlijn. In zijn leven zag hij de verschillende Duitse landen samenkomen in het Duitse Keizerrijk, de nieuwe eenheidsstaat worstelen met een opgelegde parlementaire democratie in de decennia na de Eerste Wereldoorlog, het land ten prooi vallen aan het Nationaalsocialisme en na de Tweede Wereldoorlog opgedeeld worden tussen de overwinnaars van Nazi-Duitsland. Tijdens al deze gebeurtenissen heeft Meinecke zich nooit tegen Duitsland gekeerd. Hij was altijd in Duitsland woonachtig en werkzaam geweest en was, ondanks zijn kritiek en bedenkingen bij enkele politieke regimes in Duitsland, nooit expliciet tegen zijn eigen regering in opstand gekomen. In 1908 publiceerde Meinecke het boek *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. In dit boek zette hij uiteen hoe Duitsland een eenheidsstaat was geworden en hoe de Duitse staat functioneerde: Duitsland was ontstaan uit een samensmelting van *Kultur* en *Macht*. Het ideaal van Duitsland als *Kulturnation* was volgens Meinecke ontstaan in het denken van de *Frühromantiker*, een groep literaire en filosofische denkers uit Jena rond 1800.³⁶ Zij veronderstelden dat alle Duitsers politiek verdeeld leefden in verschillende staten, maar toch verenigd waren in een culturele eenheid: de *Kulturnation*.³⁷ De *Kulturnation* bleef echter niet beperkt tot Duitsland, maar was gericht op iedere burger in de wereld: een universele, kosmopolitische staat. In 1871, toen Bismarck Duitsland verenigde na de Frans-Pruisische oorlog,

---

³⁰ Krol, *Het geweten van Duitsland*, 45.

³¹ Meinecke, *Cosmopolitanism and the National State*, 13.

³² Pois, 'Bourgeois Democrats of Weimar Germany', 8.

³³ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 195.

³⁴ Ibidem, 196.

³⁵ Pois, 'Bourgeois Democrats of Weimar Germany', 8.

³⁶ Meinecke, *Cosmopolitanism and the National State*, 74.

³⁷ Ibidem.

ontstond er volgens Meinecke de *Staatsnation* Duitsland: het aaneengesloten stuk grond dat men Duitsland kon noemen, dat zichtbaar was op landkaarten en waarin Duitsers woonden.³⁸ De daadwerkelijke synthese tussen *Macht* en *Kultur* vond volgens Meinecke plaats in het werk van Leopold von Ranke. In zijn werk keert Ranke zich af van het idee van een Duitse natie als een kosmopolitische staat en verbindt hij de Duitse natie aan het concrete: in dit geval de *Staatsnation* Duitsland. Dit rechtvaardigde Ranke door te zeggen dat het concrete – de staat Duitsland zoals het op de landkaart staat – altijd samenvalt met de wereld van ideeën – de kosmopolitische *Kulturnation*.³⁹ Omdat *Macht* nu samengaat met *Kultur*, volgt daaruit dat handelingen die gedaan worden vanuit *Macht* – concrete politieke handelingen – zich voltrekken naar de verwezenlijking van de idee van de staat, oftewel *Kultur*. Iedere staatshandeling van Duitsland is daarmee in essentie ethisch juist, aangezien het streeft naar haar doeleinde.

Na de Eerste Wereldoorlog herzag Meinecke zijn uiteenzetting van de Duitse staat in zijn boek *Die Idee der Staatsräson*. Na de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog kon hij niet meer betogen dat iedere handeling van de Duitse staat in essentie ethisch juist was. De Duitse staat moest dus anders functioneren dan hij in zijn eerdere boek uiteen had gezet.⁴⁰ Daarnaast was er een tweede reden waarom Meinecke zijn staatsbeeld moest herzien: Duitsland was een parlementaire democratie geworden. Voor Meinecke was de monarchie een essentieel onderdeel van de Duitse staat: Duitsland was één geworden onder Bismarck en werd bestuurlijk ingericht als keizerrijk. Uit *Weltbürgertum* blijkt dat voor Meinecke iedere staatshandeling na de synthese tussen *Macht* en *Kultur* streeft naar het doeleinde van de staat. Dus als Duitsland deze synthese bewerkstelligde onder een monarch, werkte dit toe naar de verwezenlijking van haar idee. Het ontbreken van een monarch zou dus op basis van *Weltbürgertum* in strijd zijn met de Duitse idee. Meinecke wees echter de terugkeer naar een monarchie af, maar bleef anderzijds vasthouden aan de monarchie: hij werd *Vernunftrepublikaner*. Op basis van “rationaliteit” steunde hij de Weimarrepubliek, maar in zijn hart bleef hij een monarchist. ‘(...) ich bin nicht aus ursprünglicher Liebe zur Republik, sondern aus Vernunft und vor allem aus Liebe zu meinem Vaterlande Republikaner geworden’.⁴¹ In deze politieke positie was Meinecke niet uniek: een groot deel van de Duitse intelligentsia identificeerde zich met dit idee. De Amerikaanse historicus Peter Gay omschrijft in zijn boek *Weimar Culture* de *Vernunftrepublikaner* als intellectuelen die zich zichzelf hadden geleerd ‘(...) to live with the Republic, judged its advent a historical necessity, and respected some of its leaders, but they never learned to love it, and never believed in its future’.⁴² De republiek was voor de *Vernunftrepublikaner* het enige redelijke alternatief om de staat niet in handen van extreemlinks of –rechts te laten vallen en diende als vehikel voor het bijeenbrengen van de verschillende klassen ten behoeve van het staatsbelang.⁴³ Voor historicus Frits Boterman moet de term *Vernunftrepublikaner* in verband worden gebracht met de *Deutsche Volkspartei*, de nationaal liberale partij, terwijl voor de Amerikaanse historicus Robert A. Pois de term toepasbaar is in op meerdere groeperingen binnen de Duitse liberalen.⁴⁴ Voor Pois is de definitie voor *Vernunftrepublikaner* een politicus die vanuit rationele overwegingen de republiek accepteerde, maar in hun hart nog het keizerrijk steunde. Kortom, de *Vernunftrepublikaner* kenmerkt zich in ieder geval door zijn of haar pragmatische steun aan de republiek. Van een ideologisch geloof

---

³⁸ Meinecke, *Cosmopolitanism and the National State*, 169.

³⁹ Ibidem, 230.

⁴⁰ Krol, *Het geweten van Duitsland*, 65.

⁴¹ Geciteerd in Krol, *Het geweten van Duitsland*, 69.

⁴² Peter Gay, *Weimar Culture: The Outsider as Insider* (Middlesex 1972) 24.

⁴³ Gay, *Weimar Culture*, 25, 29.

⁴⁴ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 270; Pois, ‘Bourgeois Democrats of Weimar Germany’ 35.

in de dogma's van het republikanisme lijkt geen sprake. Voor Meinecke schuilt in zijn positie als *Vernunftrepublikaner* een paradox: enerzijds steunt hij de republiek, terwijl hij anderzijds betoogt dat een autocratie essentieel onderdeel uitmaakte van de verwezenlijking van de idee Duitsland. Een staatsvorm waar hij tevens geen afscheid van wilde doen.

In *Die Idee der Staatsräson* biedt Meinecke een oplossing voor deze paradox. Hij stelt dat de staat bestuurd wordt door een staatsman, die regeert volgens de wetten van de *Staatsräson*.⁴⁵ Het Staatsräson-principe dat de staatsman moet doorgronden om de gezondheid en kracht van de staat te behouden.⁴⁶ Een correct begrip van de *Staatsräson* zorgt ervoor dat de staat handelt in een juiste balans tussen *Kratos* en *Ethos*, tussen macht en het moreel goede.⁴⁷ Indien deze twee concepten met elkaar in balans zijn lukt het de staat haar '*Optimum seiner Existenz*' te bereiken.⁴⁸ Dan is de individuele machtsimpuls van de staat in overeenstemming met het algemene hogere doel van het welzijn van de gemeenschap waaruit de staat bestaat.⁴⁹ De continuïteit tussen de synthese van *Macht* en *Kultur*, en *Kratos* en *Ethos* is hier duidelijk zichtbaar: beide streven naar de ultieme verwezenlijking van de staat en belichamen de samenloop tussen het individuele en het algemene.

In de historiografie over Friedrich Meinecke is veel geschreven over zijn geschiedfilosofische opvatting – of hij een monistische of dualistische geschiedsopvatting had – en over de ethische implicaties van zijn werk: of het historisme wel of niet tot waardenrelativisme leidde. Ondanks de relevantie ervan blijft het politieke aspect van Meineckes werk blijft in dit debat vaak onderbelicht. Meinecke was voor en na de Eerste Wereldoorlog actief in de Duitse politiek en nam deel aan het filosofische debat rondom de grondslag van de Duitse eenheidsstaat: hij was de eerste die de synthese tussen *Macht* en *Kultur* uiteenzette. Dit essay is daarom gewijd aan de politieke implicaties van Meineckes werk, met name door specifiek in te gaan op de staatsopvatting die blijkt uit *Die Idee der Staatsräson*. Dit boek was geschreven op het moment dat de Weimarrepubliek een periode van politieke instabiliteit doormaakte en er geen eenduidig beeld bestond onder de bevolking wat de Duitse identiteit was en wat voor politiek bestuur daarbij hoorde. Binnen deze periode is specifiek Meineckes staatsopvatting interessant om te onderzoeken, aangezien hij zelf ook aan politiek deelnam als lid van de republikeinse partij: een van de weinige partijen die de Weimarrepubliek steunde.

In het eerste hoofdstuk van dit essay zal ik nader ingaan op de vorming van nationale identiteit op individueel niveau – die van de burger – en de identiteitsvorming op het niveau van de staat – de staatsidentiteit. Deze twee niveaus hangen met elkaar samen, omdat in de vorming van nationale identiteit op individueel niveau een individu een staatsidentiteit internaliseert, of in andere woorden, een individu zich deze staatsidentiteit 'eigen maakt'. Dit proces zal ik verder uitleggen aan de hand van literatuur over staatsvorming en nationale identiteit van de politicologen R.N. Lebow en Benedict Anderson. In mijn tweede hoofdstuk zal ik het Duitse staatsbeeld uiteenzetten, zoals dat valt te deduceren uit *Die Idee der Staatsräson*. Aan de hand van de concepten uiteengezet in het eerste hoofdstuk zal ik de constructie van de Duitse identiteit – zowel op individueel als op staatsniveau – analyseren en onderzoeken of er binnen deze identiteit de kernwaarden van liberaal democratisch burgerschap aanwezig zijn. Dat de Weimarrepubliek in vorm een republiek was spreekt voor zich: er zijn vrije verkiezingen waaraan iedere burger mag deelnemen, er is een meerpartijstelsel en er is sprake van scheiding van machten. De vraag is echter of er in Duitsland actief gestreefd werd naar concepten als vrijheid, gelijkheid op democratische grond en zelfdeterminatie, de kernwaarden die

---

⁴⁵ Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der Neueren Geschichte* (München 1924) 1.

⁴⁶ Meinecke, *Die Idee der Staatsräson*, 1.

⁴⁷ *Ibidem*, 6.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, 7.

geïdentificeerd worden als fundament van liberaal, democratisch burgerschap.⁵⁰ Een democratie bestaat immers alleen als binnen een staat burgers vrij en gelijkwaardig kunnen en mogen handelen. De drie kernwaarden van het liberaal burgerschap zijn ontleent aan liberaal nationalistische politieke theorie. Ik gebruik deze theorie, omdat deze voortbouwt op de theorie van de Engelse filosoof John Stuart Mill; een van de grondleggers van de representatieve democratie.⁵¹ Het derde hoofdstuk wijd ik aan een diepere beschouwing van Brands *Historisme als Ideologie*. Brands betoogt daarin namelijk dat Meinecke in *Die Idee der Staatsräson* tegen de verwezenlijking is van een daadwerkelijke democratie in Duitsland. In de conclusie zal ik de positie van Brands' ten aanzien van Meineckes staatsbeeld vergelijken met de analyse van hoofdstuk twee, om zo te bepalen in hoeverre Brands these – dat Meineckes staatsopvatting in ideologisch opzicht conservatief was en daarmee de verwezenlijking van een daadwerkelijke democratie in Duitsland onmogelijk maakte – correct is.

---

⁵⁰ Anna Stilz, *Liberal Loyalty: Freedom, Obligation and the State* (Princeton 2009) 9; Albert W. Dzur, 'Nationalism, Liberalism, and Democracy', *Political Research Quarterly* 55 (2002) 1, 191-211, aldaar: 191.

⁵¹ Dzur, 'Nationalism, Liberalism and Democracy', 191; Stanford Encyclopedia of Philosophy, 'Mill's Moral and Political Philosophy' (versie 22 augustus 2014) <https://plato.stanford.edu/entries/mill-moral-political/> (29 maart 2017).

Theorieën over nationale identiteitsvorming

Richard Lebow stelt dat collectieve identificaties, zoals een nationale identiteit, hetzelfde doeleinde dienen als individuele identificaties; een persoonlijke identiteit. Beiden hebben de potentie betekenis te geven aan het leven van een individu, naast dat ze de mogelijkheid bieden status en veiligheid te verlenen.⁵² Een essentieel onderdeel van Lebows theorie over nationale identiteit is dat deze identiteit geïnternaliseerd kan worden. Hiermee wordt bedoeld dat het aannemen en deel uitmaken van een nationale identiteit een essentieel onderdeel wordt van de identiteit van een individu zelf. Op basis van deze voorwaarde stelt Lebow dat de vorming van een nationale identiteit – de identiteit van de gemeenschap waaruit een natie is opgebouwd – in grote mate overeenkomt met het vormen van een individuele identiteit.⁵³

In zijn omschrijving van de identiteit van de gemeenschap maakt Lebow gebruik van het concept *imagined communities* van Benedict Anderson. In het boek *Imagined Communities* (1988) stelt Anderson dat een ingebeelde politieke gemeenschap ten grondslag ligt aan nationalisme en van de idee van de natie. In een ingebeelde gemeenschap zal niet iedere deelnemer iedere andere deelnemer kennen, maar iedereen zal wel het gemeenschappelijke element dat alle deelnemers binnen de groep aan elkaar verbindt onderschrijven.⁵⁴ Om nationalisme en het ontstaan van naties te kunnen onderzoeken is het voor Anderson noodzakelijk iedere natie te begrijpen vanuit de wijze waarop ze door hun deelnemers werd ingebeeld.⁵⁵ In deze inbeelding zijn voor Anderson altijd drie kernpunten te herkennen. Ten eerste is de inbeelding altijd beperkt in wie er wel en wie niet tot de natie behoort: geen enkele natie zal alle mensen op aarde als onderdeel van zichzelf beschouwen. Ten tweede is de natie ingebeeld als soeverein. Een natie moet vrij zijn van iedere andere externe macht. Ten derde wordt de natie altijd ingebeeld als een gemeenschap, waarin een diep, horizontaal gevoel van broederschap aanwezig is. Ongeacht de machtsverhoudingen tussen twee individuen in een natie zal er altijd een sterk gevoel van verwantschap tussen de twee zijn op basis van hun deelname aan de natie.⁵⁶

In het vormen van een nationale identiteit speelt de ingebeelde gemeenschap dus een belangrijke rol. De nationale identiteit van de gemeenschap wordt door een individu tot een onderdeel van zijn of haar eigen identiteit gemaakt. Maar hoe komt een ingebeelde gemeenschap aan haar identiteit? Volgens Lebow loop de identiteitsvorming van een gemeenschap grotendeels synchroon aan identiteitsvorming op individueel niveau.⁵⁷ Er is hier echter wel een belangrijk verschil: de gemeenschap heeft geen manier om vanuit zichzelf te denken. Een nationale identiteit wordt geconstrueerd uit eigenschappen die individuen toekennen aan de gemeenschap. Hierbij gaat het om individuen die deel uitmaken van de gemeenschap, maar ook individuen die buiten de gemeenschap staan. Kortom, een nationale identiteit wordt gevormd uit een collectief aan eigenschappen die worden toegekend aan de ingebeelde gemeenschap. Een individu maakt deze collectieve identiteit een onderdeel van zijn of haar eigen identiteit. In de analyse van *Die Idee der Staatsräson* zal ik daarom kijken naar de eigenschappen die Meinecke toekent aan de Duitse staatsidentiteit en naar de gevolgen die deze staatsidentiteit heeft op de identiteit van de individuele burger. Dat wil zeggen hoe de identiteit van een Duits individu volgt uit de nationale identiteit.

---

⁵² Richard N. Lebow, *National Identities and International Relations* (Cambridge 2016) 1.

⁵³ Lebow, *National Identities and International Relations*, 2, 10.

⁵⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflexions on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2006) 6.

⁵⁵ Anderson, *Imagined Communities*, 6.

⁵⁶ *Ibidem*, 7.

⁵⁷ Lebow, *National Identities and International Relations*, 10.

Analyse van *Die Idee der Staatsräson*

Indien het staatsbeeld van Meinecke in *Die Idee* voldoet aan de voorwaarden van een democratie, zoals genoemd in de inleiding, zouden in dit beeld de waarden vrijheid, gelijkheid op democratische grond en zelfdeterminatie terug te vinden moeten zijn. Hieronder zal ik achtereenvolgens weergeven hoe deze begrippen vormgegeven worden binnen Meineckes ingebeelde gemeenschap van Duitsland en de bijhorende nationale identiteit.

Vrijheid voor een individu heeft een positieve en negatieve kant als je het hebt over vrijheden.⁵⁸ Positieve vrijheid veronderstelt de capaciteit van een individu tot zelfdeterminatie. Deze vorm zal later in dit hoofdstuk aan bod komen. Negatieve vrijheid veronderstelt de absentie van elementen die het individu ervan weerhouden zijn of haar eigen keuzes te kunnen maken. Meinecke behandelt deze laatste opvatting van vrijheid met name met betrekking tot de staat. 'Frei und selbständig leben heißt für den Staat nichts anderes, als den Gesetzen zu folgen, die seine Staatsräson ihm diktiert.'⁵⁹ De *Staatsräson* is voor Meinecke de 'Bewegungsgesetz des Staates', in andere woorden, het basisprincipe waarnaar de staat handelt om haar 'doel' te bereiken en welk 'pad' zij hierin bewandelt. Het 'doel' van de staat is zichzelf 'gezond' houden. De staat streeft naar het behoud van haar welzijn en kracht en doet dit door middel van een continu proces van groei.⁶⁰

De *Staatsräson* zorgt er tevens voor dat er in de verwezenlijking van het staatsbelang als doel er een juiste balans is tussen de morele verantwoordelijkheid van haar handelen en de intrinsieke machtsimpulsen. Ieder individu, en zodoende ook de staat bezit volgens Meinecke de drang naar macht voor persoonlijk gewin. In de kern mag een staat handelen tegen gangbare morele opvattingen of het positief recht, maar dit mag alleen als dit ten behoeve is van verwezenlijking van de idee van de staat.⁶¹ De staat bezit dus grote mate van negatieve vrijheid: zolang een handeling van de staatsman het staatsbelang dient, is deze handeling gerechtvaardigd. Zelf als dit binnen de christelijke moraal opgevat zou worden als een zonde.⁶²

Meinecke stelt dat ieder mens behoefte heeft aan het behoren tot een gemeenschap.⁶³ Uit een soort basis instinct zullen mensen zich daarom verenigen in een soort stamverband. Meinecke beargumenteert vervolgens dat wanneer deze gemeenschap gevormd is, deze zich zal omvormen tot een entiteit 'van belang' en een supra-individueel 'Etwas' vormen.⁶⁴ Een staat is zo een supra-individueel *Etwas*. Dat wil zeggen dat de staat zowel een collectieve entiteit is, namelijk een gemeenschap bestaande uit individuele personen, als een individuele entiteit, namelijk de gemeenschap als één geheel, te midden van andere gemeenschappen. Zoals eerder gesteld is de staat 'vrij' als het zich ontwikkelt volgens de wetten die haar ingegeven worden door de *Staatsräson*. Als de staat is opgebouwd uit een veelheid van individuen, moet ook een individu vrij zijn als het zich ontwikkelt naar de wetten van de *Staatsräson*. Dus in het geval dat de *Staatsräson* een individu ingeeft dat deze voor het welzijn van de staat, en daarmee zichzelf, moet handelen tegen de heersende opvatting van moraal in, dan is dat gerechtvaardigd. Het individu bezit dus ook grote mate van negatieve vrijheid. De *Staatsräson* heeft in deze hoedanigheid een belemmerende werking op de positieve vrijheid van een individu. Hierover zal ik later in dit hoofdstuk meer uitwijden.

---

⁵⁸ Stanford Encyclopedia of Philosophy, 'Positive and Negative Freedom' (versie 2 augustus 2016) <https://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative/> (26 februari 2017).

⁵⁹ Meinecke, *Die Idee der Staatsräson*, 2.

⁶⁰ Ibidem, 1.

⁶¹ Ibidem, 4.

⁶² Ibidem, 7.

⁶³ Ibidem, 12.

⁶⁴ Ibidem.

Gelijkheid op democratische grond, het tweede element, is niet aan de orde binnen het beeld van de Duitse staat van Meinecke. De *Staatsräson* is het principe waaruit kan worden afgeleid hoe een staat moet handelen. Om te voorkomen dat een staat in naam van de *Staatsräson* handelt naar het vervullen van haar impulsieve lusten, dient de *Staatsräson* volledig doorgrond te worden.⁶⁵ Meinecke stelde dat de *Staatsräson* doorgrond kon worden door 'de staatsman'. Hij of zij kan door middel van scholing en culturele vorming zichzelf beheersen zijn of haar eigen verlangens na te streven en slechts handelen naar wat goed is voor het welzijn van de staat.⁶⁶ De positie van de staatsman ten aanzien van de andere burgers van de staat is hierin bijzonder. Meinecke omschrijft de staatsman niet als een persoon met een verantwoordelijkheid naar de gemeenschap van de staat toe. De staatsman is juist onderdaan van zijn eigen macht, dat is het enige waartoe hij of zij een plicht heeft. Die plicht bestaat uit het volgen van de *Staatsräson*.⁶⁷ De staatsman wordt in *Die Idee* niet afgebeeld als onderdaan van zijn eigen burgers, wat daarentegen wel een vereiste is voor democratische gelijkheid. Gelijkheid op democratische grond veronderstelt ten eerste dat iedere burger aan elkaar gelijk is en ten tweede dat de inspraak over die inhoud op democratische wijze tot stand komt. In de opvatting van Meinecke wordt de mate van gelijkheid bepaald door de staatsman, die zich onderwerpt aan de *Staatsräson*. De staatsman heeft hiermee een hiërarchische positie boven zijn onderdanen. De staatsman mag bepalen wat machtsverhoudingen zijn binnen de staat en heeft daarbij geen directe verplichtingen jegens de andere burgers binnen de staat toe. De enige verplichting die een staatsman heeft, is jegens de staat: het nastreven van het staatsbelang door het correct doorgronden van de *Staatsräson*.

De verhouding tussen de staatsman en rest van de gemeenschap heeft ook invloed op het derde element van een liberale democratie, namelijk de mogelijkheid van een burger tot zelfdeterminatie. Zoals in de voorgaande alinea's is beschreven, is volgens Meinecke een supra-individueel *Etwas*. Dit *Etwas* heeft volgens Meinecke '(...) ein individuelles Gebilde mit eigentümlicher Lebensidee [ist], in dem die allgemeinen Gesetze der Art modifiziert werden durch eine singuläre Struktur und durch eine singuläre Umwelt.'⁶⁸ Dat wil zeggen dat de staat in het bezit is van een eigen *Lebensidee*. Dit idee is uniek voor iedere specifieke staat. Een *Lebensidee* veronderstelt een doeleinde van de staat, namelijk de verwezenlijking van die idee. De staatsman streeft naar deze verwezenlijking door te handelen naar dat wat de *Staatsräson* ingeeft: de *Staatsräson* geeft immers aan welke handeling de juiste is voor de staat om haar doel te bereiken. Iedere handeling van de staatsman die in overeenstemming is met de *Staatsräson* is een juiste handeling. Een individuele burger is onderdeel van de gemeenschap waaruit de staat is ontsprongen en is ondergeschikt aan de staatsman. Als de staat in het bezit is van een *Lebensidee*, dan moet een individuele burger ook onderdeel uitmaken van die idee. De *Lebensidee* wordt verwezenlijkt door de staatsman, door zijn handelen in overeenstemming te brengen met de *Staatsräson*. Omdat handelingen volgens *Staatsräson* juiste handelingen zijn en omdat de burger ondergeschikt is aan de staatsman, volgt dat de staatsman een individuele burger mag beperken in zijn of haar handelingen. Het is voor de staatsman immers niet in overeenstemming met de *Staatsräson* als een individuele burger een handeling doet die tegen de verwezenlijking van de *Lebensidee* van de staat ingaat. Oftewel, een individuele burger bezit beperkte mate van zelfdeterminatie.

---

⁶⁵ Meinecke, *Die Idee der Staatsräson*, 9.

⁶⁶ Ibidem, 7-8.

⁶⁷ Ibidem, 12-13.

⁶⁸ Ibidem, 1.

Historisme als ideologie opnieuw beschouwd

Maarten Brands betoogde in zijn proefschrift *Historisme als ideologie* dat het historisme in de kern een conservatieve ideologie was. Het historisme had geleid tot waardenrelativisme, dat op zijn beurt het aan de macht komen van het nazisme mogelijk had gemaakt.⁶⁹ Een ideologie definieert Brands 'als het opgeven van de culturele openheid naar alle kanten, het vervallen aan één richting of systeem, dat op zichzelf reeds een extreem vertegenwoordigt of dreigt dit te doen.'⁷⁰ Aan deze definitie voegt hij toe dat een ideologie 'een coherent systeem [is] van waardeoordelen, wensen en eisen, gebaseerd op een wereldbeschouwelijke (finalistische) interpretatie van de totaliteit van het historisch gebeuren en de plaats van de mens hierin.'⁷¹ Conservatief typeert Brands als '(...) een levenshouding, een mentaliteit, die zich verzet tegen het verbreken van een tot ideaal verheven evenwicht, naar welks opheffing elke ideologie per definitie streeft.'⁷² Een conservatieve ideologie is volgens Brands dus een anti-ideologische ideologie. Dat wil zeggen dat ideologische kern van het conservatisme het verzet tegen iedere andere ideologie was. Het historisme voldeed volgens Brands aan de kenmerken van een conservatieve ideologie, omdat in deze geschiedsopvatting de geschiedenis alleen correct beschreven kon worden vanuit de normativiteit van het historisch object zelf.⁷³

(...) De Duitse geesteswetenschappen ontwikkelde vermogen om de veelheid van individualiteiten in hun continue ontwikkeling in het verleden zowel als in het heden recht te doen wedervaren door uit te gaan van de in de individualiteiten zelf aanwezige idealiteit. Het toepassen van uitwendige maatstaven of waardesystemen wordt hierbij nagelaten.⁷⁴

Dat wil zeggen dat de geschiedenis zich niet wetmatig voltrekt naar de voltooiing van een specifiek idee, maar dat iedere gebeurtenis afzonderlijk beschouwd moet worden als uniek, met een eigen specifiek onderliggend idee. Of een historische gebeurtenis goed of slecht was, lieten historisten zich niet over uit: dit zou namelijk betekenen dat een historicus een waardesysteem moest toepassen, dat niet besloten lag in de individuele gebeurtenis zelf. Zodoende kon een historicus ook niet oordelen of onderdelen van het heden goed of slecht zijn. Het heden is immers de uitkomst van individuele ontwikkelingen, die in hun eigen waarden beschouwd moet worden. Deze houding is, volgens Brands, ideologisch van aard, omdat dit een systematische toepassing betreft van een waardeoordeel ten aanzien van de geschiedenis en het heden, namelijk het continue afzien van een oordeel over historische gebeurtenissen en de huidige situatie van de samenleving.

Brands betoogt dat het historisme leidde tot waardenrelativisme, omdat het historisme het natuurrechtelijk denken afwees.⁷⁵ De notie van natuurrecht veronderstelt dat de basis voor de rechten van ieder mens besloten ligt in de menselijke natuur.⁷⁶ Omdat historisten iedere historische gebeurtenis in hun individualiteit benaderden, probeerden deze historici zichzelf boven de natuurwet te plaatsen en gingen, aldus Brands, daarbij voorbij aan de in de natuurwet besloten universele normativiteit. In plaats daarvan beschouwden zij iedere gebeurtenis als een zichzelf normerende werkelijkheid: normativiteit komt dus niet voort uit de universele menselijke natuur,

---

⁶⁹ Brands, *Historisme als ideologie*, 1, 53-54.

⁷⁰ Ibidem, 53.

⁷¹ Ibidem, 56.

⁷² Ibidem, 54.

⁷³ Ibidem, 6-7.

⁷⁴ Ibidem, 56.

⁷⁵ Ibidem, 224.

⁷⁶ Stanford Encyclopedia of Philosophy, 'The Natural Law Tradition in Ethics' (versie 27 september 2011) <https://plato.stanford.edu/entries/natural-law-ethics/> (26-03-2017)

maar ligt besloten in een specifieke gebeurtenis.⁷⁷ Aan de hand van de politieke filosoof Leo Strauss stelde Brands dat een universeel principe een individu noodzakelijkerwijs wees op de onvolmaaktheid van zijn of haar individuele bestaan en de samenleving waarin het individu leefde. Wanneer een individu een normatieve waarde buiten zichzelf plaatst, volgt er een dialectiek tussen het bestaande en het gewenste.⁷⁸ Oftewel, door het natuurrecht te accepteren kan een individu inzien wat er ontbreekt aan zijn of haar bestaan en daardoor streven naar het ideale of gewenste in zijn of haar handelen. Indien iemand deze dialectiek ontkent, dan betekent dit dat hij of zij een nihilistische, of waardenrelativistische, positie aanneemt.⁷⁹ Dus omdat historisten het natuurrecht niet accepteerden als universele norm, namen zij een waardenrelativistische positie in. Dit leidde, volgens Brands, in de Duitse geschiedenis ertoe dat de opkomst van het nationaalsocialisme niet werd veroordeeld, omdat het nazisme werd beschouwd in zijn eigen normerende werkelijkheid.⁸⁰

Het betoog, dat Friedrich Meinecke ook deze conservatieve ideologie aanhing, begint Brands met een uiteenzetting van de beginselen van het historisme. Aan de hand van de denkbeelden van de historici Friedrich Carl von Savigny, Barthold Georg Niebuhr en Leopold von Ranke laat Brands een continuïteit zien van een antirevolutionair, of anti-ideologisch, sentiment en afkeer van universele normativiteit in de geschiedschrijving. In de politieke situatie na 1815 waren er, volgens Brands, drie stromingen van politieke ideeën. De eerste stroming was die van de ideologisch revolutionairen: diegenen die de idealen van de Franse Revolutie, zoals volkssoevereiniteit en gelijke rechten voor alle burgers van de samenleving, wilden verwezenlijken. Lijnrecht tegenover de ideologisch revolutionairen stonden de theocraten. Dit waren diegenen die terug wilden naar het *droit divin*. Tussen deze twee uitersten in stond de derde groep: de doctrinaireren. Zij waren diegenen die accepteerden dat de terugkeer naar de voorrevolutionaire toestand onmogelijk was en accepteerden de nieuwe politieke machtsverhoudingen. Deze nieuwe politieke situatie namen zij aan als status quo; van werkelijke volkssoevereiniteit wilden zij niets weten. Stappen richting meer politieke rechten voor de algehele bevolking werden alleen toegekend indien dit strikt noodzakelijk was.⁸¹ De historici Savigny en Niebuhr maakte, volgens Brands, deel uit van de doctrinaireren en waren hun politieke overtuigingen terug te zien in hun geschiedsopvatting.

Savigny stelde dat de geschiedenis een zodanige rol moest spelen, zodat de maatschappij geen beproevingen hoefde te doorstaan zoals de Franse Revolutie. Niebuhr voegde hieraan toe dat er gewaakt moest worden voor het gebruik van de geschiedenis ten gunste van ideologievorming, zoals, volgens hem, het geval was geweest tijdens de Franse revolutie.⁸² Tevens wezen beide historici de staatsopvatting van de revolutionairen af. Savigny veronderstelde dat ten grondslag aan de oorzaak van de Franse Revolutie een noodzakelijk verband lag tussen een atomistische staatsopvatting, het idee dat een staat bestaat uit een verzameling van individuen, en een on- of antihistorische neiging. Een individu was volgens Savigny niet alleen een op zichzelf staande entiteit, maar ook een onderdeel van een volk en een staat. Een individu moet zichzelf ook als zodanig opvatten, als onderdeel van een volk en een staat. Een zienswijze dat van dit beeld afweek was volgens Savigny incorrect.⁸³ Niebuhr stelde dat de aan de basis van een volmaakte staat het evenwicht tussen de

---

⁷⁷ Brands, *Historisme als ideologie*, 224, 226.

⁷⁸ Ibidem, 229-230.

⁷⁹ Ibidem, 230.

⁸⁰ Ibidem, 1.

⁸¹ Ibidem, 59-61.

⁸² Ibidem, 62, 67.

⁸³ Ibidem, 62-66.

standen onderling lag.⁸⁴ De laatste invloedrijke geschiedsoopvatting was Savigny's notie dat er geen sprake was van een keuze tussen goed en kwaad ten aanzien van de bestaande werkelijkheid.⁸⁵

De invloed van Ranke op het historisme had, was volgens Brands met name het introduceren van de staat als belangrijkste onderzoeksobject binnen de geschiedenis en zijn anti-normatieve houding in de geschiedschrijving.⁸⁶ Ranke keerde zich tegen het idee dat de geschiedenis onderworpen was aan universele ideeën, waar de loop van de geschiedenis zich aan voltrok. Er was in de geschiedenis geen sprake van de verwezenlijking van een bepaald proces dat algemeen geldend was voor de gehele mensheid, bijvoorbeeld de verwezenlijking van de vrijheid van de mens.⁸⁷ De geschiedenis moest volgens Ranke begrepen worden als een aaneengeschakeld geheel van individuele gebeurtenissen, die als zodanig beschreven moesten worden.⁸⁸ Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk ook staat beschreven, veronderstelt Brands dat indien de nadruk binnen een geschiedsoopvatting gelegd wordt op het individuele, daarmee universeel geldende normativiteit wordt ondermijnd. Zodoende is, volgens Brands, Ranke diegene die dit element geïntroduceerd in het historisme.

Kort samengevat stelt Brands dat de twee belangrijkste kenmerken van het historisme terug te leiden waren op Savigny, Niebuhr en Ranke. Het eerste kenmerk is de afgehele afkeur van ideologieën en het gebruik of misbruik van de geschiedenis voor ideologische doeleinden. Dat wil zeggen: de geschiedenis en het heden in hun totaliteit interpreteren vanuit één specifiek wereldbeschouwelijk beeld. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk ook staat vermeld, stelt Brands dat deze houding in zichzelf ook ideologisch geladen is. Vanuit de afkeur voor ideologieën beschreven historisten, aldus Brands, de geschiedenis in hun individualiteit. Dat wil zeggen dat historische gebeurtenissen en ontwikkelingen als individuele entiteiten beschouwd moesten worden. Daarom moest geschiedenis geschreven worden vanuit het wereldbeschouwelijk beeld dat inherent besloten lag in de onderzochte gebeurtenis of ontwikkeling. Het tweede kenmerk dat Brands aan het historisme verbindt, is de specifieke opvatting van de Duitse staat die uit deze geschiedsoopvatting zou volgen. De staat was volgens Brands het belangrijkste onderzoeksobject binnen de historicistische geschiedsoopvatting. Brands stelt dat dit onderdeel was van 'een gemythiseerd en mythiserend statocentrisch denken', dat wijdverbreid was onder de Duitse intelligentsia in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.⁸⁹ Dit staatsgerichte denken vond volgens Brands zijn oorsprong in de opvatting van Duitse intellectuelen dat Duitsland een 'geopolitieke' en 'geo-culturele' middenpositie in Europa innam: tussen de grootmachten Frankrijk en Rusland in.⁹⁰ Deze middenpositie zorgde ervoor dat Duitsland continue dreiging ondervond van zijn burens. Daardoor werd het door de Duitse intelligentsia noodzakelijk geacht dat Duitsland zich zowel politiek als cultureel moest ontwikkelen tot een grootmacht, aldus Brands.⁹¹ Om de positie als grootmacht te rechtvaardigen, werd er door Duitse intellectuelen gezocht naar politieke en culturele kenmerken die Duitsland onderscheidde van andere grootmachten. Brands spreekt over deze ontwikkeling als de afwending van het Duitse denken ten aanzien van het West-Europese denken.⁹² Volgens Brands is deze afwending in het Duitse staatsdenken terug te zien in de staatsopvattingen van Savigny en Niebuhr. Zo behelsde de Duitse staatsopvatting een afkeer van een atomistische staatsopvatting en

---

⁸⁴ Brands, *Historisme als ideologie*, 67.

⁸⁵ Ibidem, 64.

⁸⁶ Ibidem, 71, 77.

⁸⁷ Ibidem, 78.

⁸⁸ Ibidem, 80.

⁸⁹ Ibidem, 3.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem, 3-4.

⁹² Ibidem, 7.

een negatieve houding ten aanzien van de verwezenlijking van daadwerkelijke volkssoevereiniteit en gelijkheid van alle burgers binnen de staat.

Dat Meinecke in de traditie stond van de conservatief ideologen laat Brands zien door in het hele oeuvre van Meinecke te wijzen op continuïteiten tussen Meineckes geschied- en staatsopvatting en die van Savigny, Niebuhr en Ranke. Het onderstaande stuk zal ik mij beperken tot de uiteenzetting van Brands over hoe de conservatieve ideologische opvatting doorwerkte in Meineckes opvatting van ideeëngeschiedenis en in het boek *Die Idee der Staatsräson*.

Meinecke hield er volgens Brands een neo-Rankeaanse geschiedopvatting op na. Neo-Rankeaanse historici zetten zich af tegen de Pruisische School.⁹³ Zij betichtten de Pruisische school van een te politiek geëngageerde geschiedopvatting en stelden dat er opnieuw ruimte gemaakt moest worden voor een objectieve geschiedschrijving.⁹⁴ In de praktijk bleek het politiek engagement van de neo-Rankeanen niet veel minder te zijn dan het geval was geweest bij de Pruisische School. Beide geschiedopvattingen beklemtoonden nadrukkelijk de staatsgedachte in hun geschiedschrijving.⁹⁵ Dat wil zeggen dat de staat het belangrijkste onderzoeksobject binnen de geschiedenis was. Meinecke benaderde dit onderzoeksobject wel vanuit een nieuwe invalshoek, namelijk door de doorwerking van ideeën in de geschiedenis te onderzoeken.⁹⁶ Brands veronderstelt dat volgens Meinecke ideeën een verbindende rol vervullen in het verloop van de geschiedenis.⁹⁷ Hiermee veronderstelde Meinecke niet dat de geschiedenis verliep naar de verwezenlijking van één universeel idee, bijvoorbeeld de vrijheid van de mens, dit zou volgens Brands in strijd zijn met het individuele karakter van de geschiedenis.⁹⁸ Meinecke hield namelijk vast aan de Rankeaanse geschiedopvatting, dat de geschiedenis de samenhang was van op zichzelf individuele gebeurtenissen, die dus ook als op zichzelf staand beschreven moesten worden.

Hoe ideeën doorwerken in de geschiedenis is volgens Brands bijvoorbeeld te zien in Meineckes boek *Weltbürgertum und Nationalstaat*. In dit boek laat Meinecke zien hoe de idee individualisme invloed heeft gehad in het tot stand komen van zowel de Franse natiestaat, als in de Duitse natiestaat. De doorwerking van dit idee had in de geschiedenis van beide landen een verschillende uitkomst. In Frankrijk uitte de idee individualisme zich in democratisch individualisme en in Duitsland in aristocratisch individualisme. Oftewel in Frankrijk uitte het zich in het streven naar algehele volkssoevereiniteit en in Duitsland naar 'die Befreiung und Steigerung der Besten'.⁹⁹ De vrijheid van 'grote persoonlijkheden, de scheppende denkers en niet [van] de bredere publieke opinie'.¹⁰⁰ Brands duidt op de overeenkomsten van het aristocratisch individualisme en het democratisch individualisme, met het aan de Duitse socioloog Georg Simmel ontleende begrippen 'kwantitatief individualisme' en 'kwalitatief individualisme'.¹⁰¹ Kwantitatief individualisme veronderstelt dat gelijkheid van alle mensen het belangrijkste principe is in de samenleving en is verbonden aan een atomistisch en ahistorisch beeld van de maatschappij.¹⁰² Kwalitatief individualisme stelt als belangrijkste principe de vrijheid van alle burgers binnen een samenleving, in plaats van gelijkheid.¹⁰³

---

⁹³ Tollebeek, 'Het Duitse debat', 24.

⁹⁴ Ibidem; Brands, *Historisme als ideologie*, 109.

⁹⁵ Brands, *Historisme als ideologie*, 109.

⁹⁶ Piet Blaas, 'Ideeëngeschiedenis: enkele recente ontwikkelingen', in: Herman Beliën en Gert Jan van Setten (red.) *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw: discussie zonder eind* (Amsterdam 1996) 343-364, aldaar: 344.

⁹⁷ Brands, *Historisme als ideologie*, 137.

⁹⁸ Ibidem, 155-156.

⁹⁹ Geciteerd in Brands, *Historisme als ideologie*, 163.

¹⁰⁰ Brands, *Historisme als ideologie*, 163.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Paul Schnabel, 'Individualisering in wisselend perspectief', Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (Den Haag 2004) 9-30, aldaar: 26.

¹⁰³ Paul Schnabel, 'Individualisering in wisselend perspectief', 26.

Machtsverschillen in de samenleving waren de uitkomst van historische ontwikkelingen en werden daardoor niet als problematisch ervaren, indien de vrijheid van iedere burger maar gewaarborgd was.¹⁰⁴ Omdat deze vorm van individualisme de nadruk legt op de samenleving als geheel – in plaats van op het individu – staat deze haaks op de voorstelling van de samenleving als atomistisch.

Zoals staat beschreven in de inleiding van dit essay, was de analyse van de staat, zoals uiteengezet in *Weltbürgertum und Nationalstaat*, na de Eerste Wereldoorlog niet meer houdbaar. Toch bleef Meinecke, aldus Brands, vasthouden aan de conservatieve staatsopvatting van het historisme. In *Die Idee der Staatsräson* onderzocht Meinecke, aldus Brands, waar en wanneer de breuk tussen Duitsland en andere landen is opgetreden. In de woorden van Brands:

Werd deze losmaking van het Westen in *Weltbürgertum und Nationalstaat* als een noodzakelijkheid voor de eigen ontwikkeling van een verenigd Duitsland voorgesteld, nu, na de ineenstorting, is deze zekerheid omtrent de “noodzakelijke ontwikkeling van Duitsland” geweken en is de vraag klemmend geworden, in hoeverre er een voor Duitsland gevaarlijke ontwikkeling op deze losmaking gevolgd is.¹⁰⁵

Volgens Brands bleef geloven in de verworvenheden van de Duitse ontwikkeling, ondanks dat deze ontwikkeling had geleid tot de ineenstorting van het Duitse Keizerrijk. Er was in het Duitse politieke denken sprake geweest van machtsoverwoekering, van ‘morele kortsluiting’ in het Duitse staatsdenken.¹⁰⁶ Van principiële verkeerde handelingen, die voortkwamen uit het Duitse staatsdenken, was, volgens Brands uiteenzetting van Meinecke opvatting, geen sprake. De Duitse staat had tijdens de Eerste Wereldoorlog niet zozeer anders gehandeld dan andere staten, maar zij verschilde voornamelijk in haar denken.¹⁰⁷ Tevens accepteerde Meinecke volgens Brands het feit dat Duitsland in de Eerste Wereldoorlog had gehandeld tegen het natuurrecht in.¹⁰⁸ Duitsland bezat geopolitiek en cultureel een andere positie dan de andere West-Europese staten en vanuit deze buitengewone toestand was het gerechtvaardigd om ‘uitzonderlijke maatregelen’ te treffen.¹⁰⁹ Vanuit de individualiteitsgedachte dat Duitsland anders was dan andere West-Europese staten, was het voor Duitsland geoorloofd en noodzakelijk om dat te doen, wat volgens West-Europese begrippen moreel verkeerd was.¹¹⁰

Om kort samen te vatten was Meineckes geschiedopvatting en staatsbeeld, volgens Brands, ideologisch conservatief van aard. Ten eerste omdat Meineckes geschiedopvatting bleef vasthouden aan het individualiteitsideaal. Historische ontwikkelingen moesten beschouwd worden in hun eigen individualiteit. Daaruit kon de notie ontstaan dat Duitsland zich anders ontwikkelde dan andere West-Europese staten. Brands veronderstelt dat uit dit individualiteitsideaal ook waardenrelativisme volgt. Waar in Frankrijk, op basis van natuurrecht denken, volkssoevereiniteit werd verwezenlijkt, werd deze notie in Duitsland afgewezen. De geschiedenis voltrekt zich niet volgens universele ideeën en de Duitse geschiedenis ontwikkelde zich op een andere manier. Zelfs nadat het Duitse Keizerrijk was gevallen, blijft Meinecke dit individualiteitsideaal aanhangen. Zodoende kon het nationaalsocialisme zich onbekritiseerd ontwikkelen binnen Duitsland: er was geen ‘externe maatstaf’ of morele grond om het nazisme bij voorbaat op te veroordelen. Het was slechts de uitkomst van de individuele loop van de Duitse geschiedenis.

---

¹⁰⁴ Paul Schnabel, ‘Individualisering in wisselend perspectief’, 26.

¹⁰⁵ Brands, *Historisme als ideologie*, 191-192.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 192, 204.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 191.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 194.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 204.

¹¹⁰ *Ibidem*.

Ten tweede is er een continuïteit met de staatsopvattingen van Savigny en Niebuhr. Zoals bleek uit de doorwerking van de idee individualisme in de Duitse staatsopvatting had, volgens Meinecke, de Duitse staat zich gevormd had naar aristocratisch individualisme. Dit veronderstelde niet dat er in de samenleving gestreefd moest worden naar algehele volkssoevereiniteit en gelijkheid van alle standen binnen de samenleving. Oftewel, Meineckes notie van aristocratisch individualisme staat in lijn met Savigny's anti-atomistische staatsopvatting en daarmee zijn afkeer tegen volkssoevereiniteit.

Conclusie

Uit mijn analyse van *Die Idee der Staatsräson* blijkt dat de drie eigenschappen van liberaal burgerschap, welke een voorwaarde zijn voor een democratie, niet aanwezig zijn in de door Meinecke veronderstelde identiteit van de individuele Duitse burger en de staatsidentiteit van Duitsland. Van vrijheid en zelfdeterminatie van een individu is in *Die Idee* beperkt sprake. Uit een intrinsieke drang verenigen mensen zich volgens Meinecke in een gemeenschap. Zodra deze gemeenschap is gevormd, zal het zich ontwikkelen naar een supra-individueel *Etwas*: de staat. Op het moment dat dit *Etwas* gevormd is, wordt het streven naar de verwezenlijking van de *Lebensidee* van de staat het belangrijkste doel van de gemeenschap. Hoe dit doel bereikt moet worden wordt door de *Staatsräson* ingegeven aan de staatsman. Het is de taak van de staatsman te achterhalen welke handelingen noodzakelijk zijn voor de verwezenlijking van die idee. Omdat de staatsman bepaalt welke handelingen de gemeenschap moet volbrengen om hun *Lebensidee* te verwezenlijken, betekent dit dat ieder individu, dat onderdeel uitmaakt van de gemeenschap, ondergeschikt is aan de staatsman. Een individu is dus alleen vrij in zijn of haar handelingen, indien dit overeenkomt met de verwezenlijking van de idee van de staat. Als een individu tegen deze verwezenlijking in handelt, zal de staatsman, en daarmee de gemeenschap, zich tegen het individu keren. Hieruit blijkt ook dat het derde element van liberaal burgerschap niet aanwezig is in de identiteit van de individuele Duitse burger. Op basis van de *Staatsräson* bepaalt de staatsman welke mate gelijkheid in de gemeenschap juist is voor de verwezenlijking van de *Lebensidee*. De staatsman heeft hiermee een hiërarchische positie boven de rest van de gemeenschap. Hij mag bepalen welke machtsverhoudingen in overeenstemming zijn met de *Lebensidee* en de rest van de gemeenschap moet zich hiernaar schikken. Gelijkheid op basis van democratische grond bestaat dus alleen binnen staten waar deze waarde besloten ligt in hun staatsidee. Daarbij moet meegenomen worden dat zelfs binnen die staten waar democratisch individualisme een onderdeel is van hun *Lebensidee*, de burger nog steeds zodanig gebonden is aan de verwezenlijking van dit idee dat hij of zij niet geheel vrijelijk kan handelen. Hij of zij is onderworpen aan de wetten van de *Staatsräson*, welke worden uitgevoerd door de staatsman.

In hoeverre komt de thesis van Maarten Brands – dat het historisme in de kern een conservatieve ideologie was, dat niet toewerkte naar de verwezenlijking van een daadwerkelijke democratie, maar juist leidde tot een antidemocratisch staatsbestuur – overeen met mijn analyse van de identiteit van het Duitse individu – de individuele Duitser – en de nationale Duitse staatsidentiteit, zoals deze blijkt uit *Die Idee der Staatsräson*? De twee conservatief ideologische kenmerken die Brands aan het historisme verbindt zijn ten eerste de nadruk op het individuele: iedere staat heeft een eigen specifieke geschiedenis, die in zijn eigen normativiteit moet worden beschouwd; en ten tweede dat deze individuele staatsopvatting in Duitsland ervoor heeft gezorgd dat een aan anti-atomistisch staatsbeeld en een afkeer van de idee van volkssoevereiniteit en gelijkheid een dominante gedachte binnen het staatsdenken was.

Uit mijn analyse blijkt dat de staat in het bezit is van haar eigen *Lebensidee*. Die idee kan bij staten onderling verschillen. Een staatsman streeft in zijn handelen naar de verwezenlijking van de *Lebensidee* van de staat. Dit doet hij door te achterhalen welke handeling de enige juiste is, door middel van het doorgronden van de *Staatsräson*. Indien de enige juiste handeling ten behoeve van het staatsbelang ingaat tegen de christelijke moraal, is de staatsman gerechtvaardigd deze handeling toch uit te voeren. Handelen in staatsbelang mag tegen de christelijke moraal ingaan. Dit veronderstelt dat een staat niet gebonden is aan een externe morele maatstaf, waaraan de handelingen van de staat beoordeeld kunnen worden. Brands observatie, dat Meinecke de handelingen van de Duitse staat waardeert aan de hand van een normativiteit die alleen geldt voor Duitsland, komt daarom overeen met mijn analyse.

Tevens blijkt uit mijn analyse dat er in *Die Idee* sprake is van een anti-atomistisch staatsbeeld en dat de verwezenlijking van volkssoevereiniteit niet per definitie volgt. Meinecke veronderstelt dat de staat een supra-individueel *Etwas* is, dat bestaat uit een gemeenschap van individuen. Het individu is hier ondergeschikt aan het belang van de gemeenschap. Van het streven naar volkssoevereiniteit is alleen sprake als dit volgt uit de *Lebensidee* van een staat. Uit Meineckes opvatting uit *Weltbürgertum und Nationalstaat* dat de idee van individualisme zich in Duitsland heeft ontwikkeld tot aristocratisch individualisme en de afwezigheid van een correctie van deze opvatting in *Die Idee*, leid ik af dat volkssoevereiniteit niet besloten lag in de Duitse *Lebensidee*.

Aan de hand van mijn analyse van *Die Idee der Staatsräson* concludeer ik dat conclusie van Brands juist is. Dit heeft gevolgen voor het historisch debat rondom de democratisering van Duitsland: onder de voorstanders van de Duitse Republiek in het interbellum waren nog steeds antidemocratische denkbeelden aanwezig, die, vanzelfsprekend, de verwezenlijking van een democratie bemoeilijkten. Dit veronderstelt een continuïteit tussen de staatsopvatting binnen het Duitse Keizerrijk en de Weimarrepubliek. Noodzakelijkerwijs hoeft uit deze continuïteit niet de 'overwinning' van het nationaalsocialisme te volgen, maar wel dat er binnen het Duitse staatsdenken na de Tweede Wereldoorlog een discontinuïteit moet zijn met die in de Weimarrepubliek. Omdat ik in dit onderzoek slechts één Duitse staatsdenker in de Weimarrepubliek heb onderzocht, kan ik geen generaliseerbare conclusie trekken dat antidemocratisch denken wijdverspreid was onder alle voorstanders van de Weimarrepubliek. Daarvoor moet meer onderzoek gedaan worden naar de – door Duitse republikeinen – veronderstelde Duitse nationale identiteit in het interbellum.

Literatuurlijst

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflexions on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2006).

Blaas, Piet, 'Ideeëngeschiedenis: enkele recente ontwikkelingen', in: Herman Beliën en Gert Jan van Setten (red.) *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw: discussie zonder eind* (Amsterdam 1996) 343-364.

Boterman, Frits, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005).

Brands, Maarten, *Historisme als ideologie: het 'anti-normatieve' en 'onpolitieke' element in de Duitse geschiedwetenschap* (Assen 1965).

Dzur, Albert W., 'Nationalism, Liberalism, and Democracy', *Political Research Quarterly* 55 (2002) 1, 191-211.

Frey, Hugo en Jordan, Stefan, 'Inside-Out: The Purposes of Form in Friedrich Meinecke's and Robert Aron's Explanations of National Disaster', in: Stefan Berger en Chris Lorenz (red.), *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe* (New York 2010), 282-297.

Gay, Peter, *Weimar Culture: The Outsider as Insider* (Middlesex 1972).

Krol, Reinbert, *Het geweten van Duitsland: Friedrich Meinecke als pleitbezorger van het Duitse historisme* (Groningen 2013).

Lebow, Richard N., *National Identities and International Relations* (Cambridge 2016).

Meinecke, Friedrich, *Cosmopolitanism and the National State*, (Princeton 1970).

Meinecke, Friedrich, *Die Idee der Staatsräson in der Neueren Geschichte* (München 1924).

Paul, Herman, *Het moeras van de geschiedenis: Nederlandse debatten over historisme* (Amsterdam 2012).

Pois, Robert A., 'The Bourgeois Democrats of Weimar Germany', *Transactions of the American Philosophical Society* 66 (1976) 4, 1-177.

Schnabel, Paul, 'Individualisering in wisselend perspectief', Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (Den Haag 2004) 9-30.

Siljander, P., Kivelä, A., Sutinen A., (red.), *Theories of Bildung and Growth : Connections and Controversies Between Continental Educational Thinking and American Pragmatism* (Boston 2012).

Stanford Encyclopedia of Philosophy, 'Mill's Moral and Political Philosophy' (versie 22 augustus 2014) <https://plato.stanford.edu/entries/mill-moral-political/> (29 maart 2017).

Stanford Encyclopedia of Philosophy, 'Positive and Negative Freedom' (versie 2 augustus 2016) <https://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative/> (26 februari 2017).

Stanford Encyclopedia of Philosophy, 'The Natural Law Tradition in Ethics' (versie 27 september 2011) <https://plato.stanford.edu/entries/natural-law-ethics/> (26 maart 2017).

Stilz, Anna, *Liberal Loyalty: Freedom, Obligation and the State* (Princeton 2009).

Tollebeek, Jo, 'Het Duitse debat: geschiedenis rond 1900', in: Herman Beliën en Gert Jan van Setten (red.) *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw: discussie zonder eind* (Amsterdam 1996) 15-40.